

Laurens HAM (Utrecht)

Verbroken familiebanden. Negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861¹

Abstract

This article discusses the genre of ‘benevolence literature’ (liefdadigheidsliteratuur), which was highly popular in the Netherlands during the first part of the nineteenth century. In these texts, the early nineteenth century dogma of national ‘brotherhood’ was confirmed by way of the ‘reading agreement’ between the bourgeois writer and his readers. However, a flood in 1861 caused some critical responses to benevolence literature and this reading agreement, some of which are investigated here.

Inleiding

Het is een universeel verhaalgegeven: een moeder raakt in de chaos van een ramp haar kind kwijt. Een uitputtende zoektocht volgt, maar zonder succes. Pas jaren later komen ze elkaar bij toeval weer tegen; het kind is een puber geworden, zijn moeder is voor hem een vreemde. Ze zijn weer bijeen, maar de familiebanden zijn voor altijd verbroken.

Dit is, in het kort, de plot van de Nederlandse film *De storm* (2009), in hetzelfde jaar door de scenarioschrijver Rik Launspach bewerkt tot het boek *1953: De storm*. De watersnoodramp waarover in de film en het boek verteld wordt, is een van de belangrijkste naoorlogse Nederlandse rampen: de overstroming van 1 februari 1953. Het leent zich, blijkens het succes van de bovenstaande titels, nog altijd uitstekend voor artistieke producten waarin familiedrama's een centrale

¹ Dit artikel is tot stand gekomen binnen mijn door NWO gesteunde promotieproject ‘De autonomie van de Nederlandse auteur: grenzen en mogelijkheden’. Het maakt deel uit van ‘De kracht van autonome literatuur: Willem Frederik Hermans’ aan de Universiteit Utrecht (begeleiders: dr. Wilbert Smulders en dr. Frans Ruiter; promotor: prof. dr. Geert Buelens).

rol spelen. In januari 2011 ging in Vlaardingen zelfs *1953 De Musical* in première. Dat is opnieuw een stuk waarin verteld wordt hoe door de storm ‘geliefden [...] ruw uiteen [worden] gedreven’, zo vertelt ons de promotietekst.

Ook anderhalve eeuw geleden werden er al bestsellers gemaakt naar aanleiding van een watersnoodramp. Grote overstromingen kwamen in het Nederland van de 19^e en vroege 20^e eeuw met enige regelmaat voor, onder meer in 1825, 1855, 1861 en 1916. Vooral in het midden van de 19^e eeuw gaven zulke rampen aanleiding tot de publicatie van tientallen gedichten, novellen, verhalen, preken en non-fictiewerkjes waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de slachtoffers — zogenaamde liefdadigheidsuitgaven.² Daarnaast verscheen nog een heel aantal werkjes dat de gebeurtenissen beschreef, maar geen liefdadig doel had. Het rampjaar 1861 dat in dit artikel centraal staat spande qua productie waarschijnlijk de kroon: minstens honderd publicaties over de watersnood, kranten en andere periodieken niet meegerekend.

Die boekjes moeten een groot publiek hebben bereikt, afgaand op de weinige gegevens waarover we beschikken. *Roode Teun* (1861), een novelle van Barend ter Haar, haalde meerdere herdrukken en daarmee een totale oplage van 3000 exemplaren. Ook een vrijwel gelijktijdige watersnood op Java kreeg aandacht; van een brochure van Multatuli voor die ramp werden naar schatting ruim 2100 exemplaren verkocht. Dat zijn geen geringe oplagen voor die tijd.

De ramp in 1861 gaf daarbij, net als die in 1953, aanleiding tot het vertellen van dramatische familieverhalen. Neem de volgende gruwelijke scène uit een van de liefdadigheidsgedichten:

Daar dreigt de barensweê een schoot;
Te midden van deez' gruwbre nood
Verbreekt natuur de banden;
En 't lijkje dat de moeder baart
Spreidt men een peul van klei en aard:
Meer was er niet voorhanden.³

Ook hier valt een familie uiteen, maar nu definitief: een vrouw baart tijdens de ramp een doodgeboren kindje. De derde, door mij gecursiveerde regel drukt een dubbelzinnigheid uit: terwijl de lichamelijke banden tussen moeder en ontijdig geboren kind verbroken worden, wordt ook een familiale band tussen hen onmogelijk gemaakt.

Niet alleen reële familiebanden kwamen in 1861 door de ramp op het spel te staan, ook een symbolische familieverhouding kwam in gevaar. Het Nederlandse volk en zijn vorst werden al decennialang als een familie voorgesteld,

² Deze term wordt geïntroduceerd in de uitvoerigste bijdrage over dit literaire fenomeen, een helaas onuitgegeven doctoraalscriptie van de Universiteit van Amsterdam: E. den Boer, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1994.

³ S.T.H., *Watersnood in januarij 1861. Dichtregelen*. Utrecht 1861, p. 6. Mijn cursivering.

met de landgenoten als ‘broeders’ en de vorst als ‘vader’ aan het hoofd. Hoewel deze metafoor ook bij deze ramp weer door vele auteurs gehanteerd werd, waren er ook kritischer stemmen te horen. Het lijkt er daarmee op dat de familiemetafoor, die gedurende decennia symbool stond voor de heersende consensuscultuur in Nederland, in deze tijd zijn kracht begon te verliezen. Niet lang daarna zou het consensusmodel dan ook grote deuken oplopen, om tegen het einde van de eeuw stilaan te verdwijnen en plaats te maken voor een maatschappijstructuur waarin onenigheid en ideologisch conflict een plek kregen: verzuiling.⁴

In dit artikel wil ik laten zien dat liefdadigheidsliteratuur niet alleen een *symptoom* was van de heersende cultuur, maar dat het genre die cultuur zelfs voor een belangrijk deel in stand hield. Wanneer er commentaar op het genre werd gegeven, betekende dat dan ook dat indirect de maatschappij werd bekritiseerd. Om deze stelling aannemelijk te maken, zal ik in vervolg van het artikel uitvoeriger ingaan op het genre van de liefdadigheidsuitgave en daarbij ingaan op de familiemetafoor en het ‘lezerspect’ in deze boekjes. Die twee elementen vormen belangrijke toegangen om de vroeg-negentiende-eeuwse consensuscultuur, zoals die in teksten werkzaam was, te kunnen begrijpen. Aan het slot bespreek ik enkele kritische bijdragen uit 1861, waaronder een liefdadigheidstekst van Multatuli, waarin het idee van nationale broederschap verworpen wordt.

Onbreekbare familiebanden

De oorsprong van de consensuscultuur — en van de liefdadigheidsliteratuur — ligt in de periode ná 1813, toen Nederland weer onafhankelijk werd na enkele jaren bij Napoleontisch Frankrijk ingelijfd te zijn geweest (1810–1813). De politieke omwenteling na de teloorgang van Napoleon werd door koning Willem I, zoon van de laatste stadhouder Willem V, met krachtige hand in goede banen geleid. Onder zijn leiding moest Nederland een nationale eenheid worden.

Daarvoor moest een heel nieuwe politieke cultuur in het leven worden geroepen, die ook vóór de politiek turbulente periode tussen 1795 en 1813 niet bestaan had. Tot 1795 was het Nederlandse bestuur immers voor een belangrijk deel provinciaal geordend.

De koning en zijn regering stonden in 1813 voor de taak om niet alleen een monarchie van de grond af op te bouwen, maar ook de recente traumatische versplintering te doen vergeten. Daarvoor werd vooral geïnvesteerd in gevoelens van rust en eenheid: Nederland kon nu geen nieuwe revolutionaire experimenten gebruiken. Toen de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1815 aan het koninkrijk werden toegevoegd, werd ook aan hen deze eenheidspolitiek opgelegd.

⁴ Zie voor dit proces F. Ruiter, W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840–1990*. Amsterdam-Antwerpen 1996.

De al eerder genoemde familiemetafoor — de landgenoten als ‘broeders’ met de koning als hun ‘vader’ — speelde in het ‘verzoeningsdiscours’ een centrale rol.⁵ Deze gendergeconnoteerde maatschappijvisie werd overigens ook op andere niveaus van de maatschappij geldig geacht. Ook de fabriekseigenaar werd bijvoorbeeld gepresenteerd als de vader van zijn werknemers. Deze metafoor drukte enerzijds een nationale *eenheid* uit (de landgenoten als broeders), terwijl er ook een aspect van *hiërarchie* in zit (de machtspositie van de vorst is onbetwist). De metaforen ‘broeders’ en ‘vader’ bevestigen bovendien een patriarchale visie op de maatschappij; mannen hebben het in staatszaken voor het zeggen.

Teksten waren een uitstekend en geprivilegieerd middel om deze metafoor te verspreiden en daarmee deze maatschappijvisie geldig te maken. In zogenaamde ‘biddagbrieven’, teksten waarin de regering opriep tot gezamenlijk gebed voor staat en kerk, werd een nationalistische eenheidsboodschap uitgesproken waarin de familiemetafoor nooit ver weg was. Deze teksten hadden vervolgens weer een grote invloed op de tekstproductie van burgers. Zo laat Nicolaj Bijleveld zien dat uitgegeven preken van priesters, onder meer (liefdadigheids)teksten bij de watersnoodramp van 1825, sterk door de nationalistische regeringsboodschap gekleurd werden.⁶

Maar ook literaire teksten konden als een middel dienen om de nationale ideologie te populariseren en te verspreiden; een literaire tekst was zelfs bij uitstek de plek waarin Nederland zichzelf, met een bekende uitdrukking van Benedict Anderson, als ‘verbeelde gemeenschap’ kon presenteren.⁷ Dat is bijvoorbeeld terug te zien in het werk van Hendrik Tollens, die als een officiële Dichter des Vaderlands fungeerde en tegelijkertijd de veelzeggende naam ‘Vader Tollens’ kreeg toebedeeld. Zijn ‘Volkslied’ (bekend en inmiddels berucht om de beginregels ‘Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit, / Van vreemde smetten vrij’) won in 1817 een prijsvraag en werd daarmee gedurende een ruime eeuw het officiële Nederlandse volkslied. Verschillende elementen van de nationale eenheidsideologie werden er op een effectieve manier in uitgedrukt. Zo werden de Nederlanders als ‘broeders’ aangeduid en werd ook de metafoor van het huisgezin ingezet en gekoppeld aan een religieus gevoel:

⁵ Over de familiemetafoor: M. Mathijsen, ‘Gevaarlijke ontmoetingen: de functie van literatuur in de negentiende eeuw’, in: I. B. Kalla, B. Czarnecka (red.), *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*. Wrocław 2008, p. 183. Vergelijk ook de analyse van familiemetaforiek in M. de Ridder, *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen 2008. Over het verzoeningsdiscours: B. Maas, “‘Gedeeltelijke flauwheid & gedeeltelijke scheuring.’ Literatuur als arena van concurrerende idealen: het geval Jacob van Lennep”, in: *neerlandistiek.nl*, 7–10.

⁶ N. Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft 2007.

⁷ B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*. London-New York 1987.

Dring' luid, van uit ons feestgedruisch,
 Die beê uw hemel in:
 Bewaar den vorst, bewaar zijn huis
 En ons, zijn huisgezin.⁸

Tollens werd de populairste dichter van zijn tijd: rond de tijd dat zijn 'Volkslied' werd uitverkozen bereikte hij ook een zeer groot publiek met zijn drielige *Gedichten* (1808–1815). Hij ontwikkelde zich bovendien tot dé Nederlandse liefdadigheidsdichter. Het principe dat bekende schrijvers opbrengsten van hun boeken gingen bestemmen voor slachtoffers van een ramp kwam juist op — zo schonk Bilderdijk opbrengsten van *De ziekte der geleerden* aan de getroffen en van de Leidse kruitramp in 1807. Tollens was echter degene die van liefdadigheidsliteratuur een genre maakte; hij schreef gedichten over of ter gelegenheid van een gebeurtenis en gaf die als brochure uit, waarna de opbrengsten de slachtoffers konden ondersteunen. Bekend werd vooral de *Bedelbrief*, uitgegeven in de hongerwinter van 1844 en 1845, maar er zijn vele andere liefdadigheidsgedichten van zijn hand verschenen.

Eigenaardig genoeg wordt over Tollens' liefdadigheidsproductie niets geschreven in de recente literatuurgeschiedenis *Alles is taal geworden*. Het is kenmerkend voor het gebrek aan wetenschappelijke aandacht voor dit literaire verschijnsel. In de vroege 19^e eeuw kende juist dit deel van Tollens' oeuvre echter een verbazingwekkende navolging: honderden bekende en onbekende schrijvers moeten zich in de 19^e eeuw met liefdadigheidsliteratuur hebben beziggehouden. Daarnaast bleef de gewoonte bestaan om ook de opbrengst te doneren van boeken die niet de ramp zelf betroffen. Voor alles werd geld ingezameld: voor slachtoffers van watersnoodrampen, stormen, grootschalige branden, maar ook om arme families te helpen, of de bouw of renovatie van kerken en monumenten te ondersteunen.

Ook de familiemetafoor bleef onverminderd geldig. Zo werd in 1861 het bekende vers 'Aan mijne landgenooten in februari 1861' geschreven, waarmee Nicolaas Beets wilde bewijzen dat het land zich na de watersnood een krachtige eenheid had betoond. Hij greep daarvoor terug op het beeld van het land als huisgezin:

Als kindren van een groot gezin,
 Bindt u de band der broedermin:
 Laat scheuren dam en dijken,
 Die band zal niet bezwijken!⁹

In liefdadigheidsverzen werd die metaforiek ook nog ingezet. Dat blijkt uit een liefdadigheidsgedicht van D. van Frankenhuysen, waarin heel wat cursief,

⁸ H. Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken III*. Leeuwarden 1855, p. 187.

⁹ N. Beets, *Dichtwerken 1830-1873*. Deel III. Amsterdam 1876, p. 291.

klein kapitaal en uitroepetekens nodig zijn om de dankbaarheid aan de koning te benadrukken:

Ziet! *Neêrland's Vorst*, die *niet* berust, —
 Bij *Nood-rapport*, — of *Onspoeds-boden*, —
 Zien wij, dra *Hof* en troon ontvloden, —
 Zijn *kind'ren helpen*, is zijn *lust!*...
 [...]

 Neen! ... OFFERS zijn hem *niet te* GROOT, —
 Hij neemt geen *rust*, — *schuwt geen* gevaren,
 Te midden van de *Watersnood* !
 Op *krakend ijs*, — of *woeste baren*.¹⁰

In dit gedicht schetst Van Frankenhuisen een beeld van Willem III's rol in de watersnood dat decennialang zou standhouden: dat van de koning als held, die zich zonder problemen zelf op het ijs had gewaagd om zoveel mogelijk mensen te redden. Dat verhaal werd in een reeks teksten verspreid met titels als *Aan den koning (Naklank van de Algemene Collectie voor den Watersnood, gehouden op den 19den Februarij, 1861.)* of *De koning in den Bommelerwaard in jan. 1861*. In een straatlied als 'Nieuw lied, ter eere van onze geliefde en geëerbiedigde koning, bij gelegenheid van de Watersnood van 1861', dat in veel versies is overgeleverd en dus heel populair kan zijn geweest, wordt Willem III de hemel in geprezen. 'Zijn deugden zijn zoo groot, ook bij de watersnood, / Hij verschaft de ongelukkigen brood', heet het, en 'Hij is onze steun en heel de arme troost, / Voor hen en voor hun kroost.' Op sommige versies van het lied staat op de eerste pagina een houtsnede afgebeeld, waarop we de koning op een ijsschots de weg zien wijzen aan het volk.¹¹ Dat mag een al te heldhaftige voorstelling van zaken zijn, maar Willem III was daadwerkelijk initiatiefnemer van verschillende hulp-projecten: een nationale collecte, een nationale loterij en een waterbouwkundige prijsvraag naar aanleiding van de ramp.

Bij sommige publicisten werden de weldadige projecten van het Nederlandse volk en zijn vorst zó positief voorgesteld, dat de overstroming stilaan uit beeld verdween. Zo beschrijft S.T.H. gruwelijke taferelen, zoals de misgeboorte die ik in de inleiding aanhaalde, maar zijn tekst eindigt opgewekt. 'Gelukkig volk, gelukkig land, / Waar liefde houdt de bovenhand, / Waar alles leeft in 't geven', zo noemt hij Nederland. Met name de slotregels van dezelfde strofe klinken pervers, wanneer men zich realiseert dat hij schrijft over een watersnoodramp die naast miljoenen guldens schade ook mensenlevens kostte: 'Wat men ook elders bragt tot stand, / Hier, in 't gezegend Nederland, / Is 't dat men weet te leven!'¹²

¹⁰ [D. van Frankenhuisen], *De koning in Gelderland bij de overstromingen in Januarij 1861*. [s.l.], [1861], p. 5.

¹¹ *Nieuw lied, ter eere van onze geliefde en geëerbiedigde koning, bij gelegenheid van de Watersnood van 1861*. Amsterdam, [1861].

¹² S.T.H., *op. cit.*, p. 8.

Het pact met de lezer

Zelfs wanneer de vertrouwensband tussen de burgers niet expliciet retorisch werd geuit door een verwijzing naar de broedermetafoor, werd hij in het leven geroepen door de communicatiesituatie waarvan liefdadigheidsteksten uitgingen. De verhouding tussen lezer en schrijver, die als een ‘pact’ te omschrijven is, werd regelmatig in voor- en nawoorden gethematiseerd.

Het begrip ‘pact’ is door Van den Berg en Couttenier eerder gebruikt om het contact tussen producenten en consumenten van literatuur in de negentiende eeuw te beschrijven. Zij geven aan dat de genootschappelijke organisatie van het literaire leven van de literatuur een soort ‘gezelschapsspel’ maakte, ‘met weliswaar aparte taken voor schrijver-spreker en lezer-hoorder, maar wel met een gemeenschappelijk doel.’¹³ Terecht beschrijven Van den Berg en Couttenier de negentiende eeuw als een genootschappelijke eeuw en geven zij aan dat de genootschappelijke organisatie een bepaald schrijvers- en lezerscontact in het leven riep. Maar de negentiende eeuw was óók een liefdadige eeuw en het pact dat de onderzoekers beschrijven gaat ook op voor de communicatiesituatie in liefdadigheidsboekjes. Al zijn de liefdadige schrijver en zijn lezer ruimtelijk van elkaar gescheiden, anders dan in de genootschappen het geval was, de liefdadigheidsboekjes zijn tekstuele ‘ruimtes’ waarin ze toch als gelijken met elkaar kunnen communiceren.

Zo wordt op het niveau van de literaire communicatie de broederlijke nationale band bevestigd: de lezer en schrijver communiceren met elkaar als gelijken. Daarbij ‘spreken’ ze over de hoofden van een derde partij heen: de bevooroordeelde voor wie geld werd ingezameld. We kunnen aannemen dat die laatste vaak tot een lagere klasse behoorde, die niet of nauwelijks liefdadigheidsbundeltjes aanschafte. De kopers behoorden, net als de publicisten, tot een relatief gegoede stand van burgers. In de literaire communicatie werd niet alleen de gelijkheid tussen de burgerlijke auteur en zijn lezer bevestigd, maar ook de maatschappelijke hiërarchie: de gegoede partijen waren samen in staat om voor de getroffen en te zorgen, maar die had in de bemoeienis over het algemeen geen stem. Niet voor niets werd in voor- en nawoorden soms expliciet benadrukt dat het boekje niet voor getroffen zelf bedoeld was, zoals in het naschrift bij J.J. Cremers *Op den zolder* (1861): ‘Waarde en niet door den watersnood beproefden Lezer’.¹⁴

In voor- en naschriften wordt de band met het burgerlijke leespubliek dus ondubbelzinnig aangehaald. Zij waren het die door de boekjes moesten worden aangesproken om gul te geven. Er waren twee conventionele technieken die daartoe werden ingezet. In het zojuist genoemde *Op den zolder* wordt vooral ingespeeld op het gevoel van de lezer: ‘Schoot mijne verbeelding in menig opzigt tekort waar

¹³ W. van den Berg, P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam 2009, p. 547.

¹⁴ J.J. Cremer, *Op den zolder. Eene schets*. Rotterdam 1861, p. 27.

zij u het: OP DEN ZOLDER poogde te schetsen, ik hoop toch dat zij er in slagen mogt om u het lot dier armen nog nader aan het hart te leggen.¹⁵ Aan de eerste druk van *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!* (1861) voegt Multatuli zelf geen nawoord toe, maar de uitgever Nijgh doet dat wel en duidt daarbij opnieuw het opwekken van medelijden als doel aan: '[I]ndien zijn krachtige taal den weg tot uw hart heeft mogen vinden, verblijd mij dan met uwe giften'.¹⁶

Niet alleen emoties werden aangesproken, er werd ook aan pragmatische sentimenten geappelleerd. Gulle gevers hielpen hun arme landgenoten, maar tevens zichzelf. Wie veel gaf, bewees een goede christen te zijn en deed daarmee een voorschot op een mooi leven na de dood. Deze meer 'egocentrische' redenering werd in veel liefdadigheidsgedichten probleemloos en heel expliciet ingezet, vaak met gebruik van financiële metaforen. De al genoemde *Bedelbrief* van Tollens zette daarbij de toon. Liefdadige giften worden daarin beschreven als een 'schatting' die minder drukkend is dan mensen denken: ' 't Wordt immers slechts aan God geleend, / Wat we aan de arme geven.' De zaligheid is dus te koop: 'Koopt, koopt, gezegenden van God! / Bij 't zingenot wat zielsgenot: / 't Is ook voor goud te koopen'.¹⁷ In zulke regels wordt naast het pact tussen de burgerlijke schrijver en lezer nog een tweede pact geïntroduceerd: dat tussen God en de gulle schenker. Opnieuw is het slachtoffer van de ramp slechts een ondergeschikte schakel in de transactie: de aan de arme gegeven guldens komen feitelijk als een lening bij God terecht.

De communicatiesituatie droeg zo, naast het voortdurend inzetten van de familiemetafoor, aan de nationale eenwording bij. Doordat schrijvers op een vertrouwelijke toon tegen hun lezers spraken, werd het idee van een fundamentele gelijkwaardigheid bevestigd. Feitelijk was die nationale eenheid schijn, omdat de slachtoffers van rampen, over wie geschreven werd, niet in het communicatieve pact betrokken werden. Dat op die ongelijkheid niet gereflecteerd werd, is veelzeggend: het benadrukt het gegeven dat de heersende cultuur sterk hiërarchisch was en weinig ruimte bood aan de stemmen van minder gegoede Nederlanders.

Het begin van het einde?

Hoewel diepgaand onderzoek ontbreekt, is het goed denkbaar dat in 1861 de liefdadigheidsproductie een hoogtepunt bereikte. Al in 1855 was er een verbazingwekkende hoeveelheid teksten verschenen rond een andere ramp, maar 1861 spande, zoals reeds eerder gezegd, waarschijnlijk de kroon, mede omdat in dat jaar óók enkele boekjes verschenen rond een vrijwel gelijktijdige Javaanse watersnood.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Nijgh in Multatuli, *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!* Rotterdam 1861, p. 40.

¹⁷ H. Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken X*. Leeuwarden 1856-1857, p. 174 en 176.

De ontzagwekkende productie werd in de periodieken echter met reserve ontvangen.¹⁸ De publicisten zelf mochten hun productie en de daardoor opgewekte weldadigheid beschouwen als nieuwe bewijzen van de Nederlandse eenheid, veel recensenten dachten er anders over. Zo werden de oogmerken van auteurs en vooral van drukkers en uitgevers in twijfel getrokken: hoewel een deel van de opbrengst naar de slachtoffers van de watersnood ging, bleef er voor uitgevers en drukkers genoeg over. Ook de lezer zelf kreeg kritiek te verduren: dat hij geld gaf voor slachtoffers van een ramp was te prijzen, maar hij diende daar niets voor terug te verwachten. De esthetische kwaliteit van de boekjes liet ook te wensen over. De ‘vloedgolf’ van ‘waterpoëzij’ — deze woordspeling keerde regelmatig terug — stelde in literaire zin niets voor en niet alle critici vonden dat het doel de mid-delen heiligde.

In een brochure, anoniem uitgegeven maar waarschijnlijk door de kinderboekenschrijver J. Schenkman gepubliceerd, worden deze bezwaren besproken. Zes standbeelden, namelijk die van Erasmus, Tollens, Laurens Janszoon Coster, Rembrandt, ‘mejufvrouw Eendragt’¹⁹ en Willem I, gaan met elkaar in discussie over de recente liefdadigheidsproductie. Tollens geeft aan in de productie weinig kwaliteit te ontdekken:

[E]lk wie *baè* op *maè* en *aap* op *schaap* kan rijmen,
Zet 't beste been vooruit, om verzen zaâm te lijmen,
Die zo vol water zijn, dat er de *Helikon*,
Geheel als in verdrinkt [...].
'k Betreur die kunstverbast'ring;
Want wie *hun* dichters noemt is schuldig aan een last'ring;
't Is rijmlarij, niets meer!²⁰

Hij meent dat de meeste inkomsten in de zakken van boekverkopers terechtkomen en hoopt dan ook dat ‘er spoedig weêr een watervloed [mogh] verschijnen, / Die al die rijmlarij voor eeuwig deed verdwijnen.’²¹ Erasmus beaamt dat uitgevers financiële redenen kunnen hebben om liefdadigheidsliteratuur uit te geven, maar ziet daar geen kwaad in. Uitgevers moeten de winter door zien te komen en ze weten de watersnood daar eenvoudigweg goed voor te gebruiken. Hij spot wel met de ‘zotheden’ die tijdens de watersnood begaan zijn door mensen die op een onnadenkende manier hun medeburgers probeerden te helpen.²²

Zo worden verschillende gezaghebbende stemmen uit het verleden aan het woord gelaten. Er wordt subtiele kritiek op liefdadigheidsteksten geleverd, maar

¹⁸ E. den Boer, *op. cit.*, p. 83–97.

¹⁹ Het gaat om het beeld ‘De Eendracht’ op de Dam in Amsterdam, bij het volk bekend als ‘Naatje van de Dam’.

²⁰ [J. Schenkman], *Pleidooi van zes hollandsche standbeelden, over de edele en onbaatzuchtige handelingen, ter gelegenheid van den Watersnood in 1861*. Amsterdam 1861, p. 4.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 5–6.

die kritiek is niet eenstemmig en wordt gecompenseerd door positieve visies. In elk geval eindigt Schenkmans tekst op optimistische, zelfs nationalistische toon: het standbeeld van Willem I geeft een lofzang op de maatschappelijke betrokkenheid van zijn nazaat Willem III.

Toch zijn er in 1861 wel scherpere reacties op liefdadigheidsliteratuur te lezen, vaak afkomstig van vrijzinnige liberalen of modernistische predikanten die publiceerden in *De Nederlandsche Spectator* of *De Gids*. In die kringen staat de écht kritische kritiek hoog in het vaandel: boeken wordt uiterst serieus op hun esthetische kwaliteiten beoordeeld. Een gedicht van de modernistische predikant P.A. de Génestet, vrijwel onmiddellijk na de ramp in een tijdschrift verschenen en herdrukt onder het pseudoniem Schim van Braga, bespot de overvloed aan poëtische reacties op de ramp. Dit is ofwel een aanwijzing dat er al in de eerste dagen veel in druk verscheen, bijvoorbeeld in kranten of andere periodieken, ofwel een indicatie dat er na eerdere watersnoden te verwachten viel dat het aantal publicaties weer enorm zou zijn. De dichters werd vooral verweten dat ze zouteloze producten afleverden zonder een greintje eigenzinnigheid. Het was aan de goedheid en de inventiviteit van de kopers te danken dat hier nog iets uit te peuren viel. Wie wonderen deed ontstaan, was ‘Neêrland! dat aan ’t blaken / Van *kunstloos* medelij / Zelfs voedend brood kan maken / Van Waterpoëzy!’²³ De liefdadigheid zelf werd als ‘voedend brood’ gezien, dus als een legitiem middel om het armoedeprobleem te bestrijden; niet voor niets werd het gedicht separaat als liefdadigheidsuitgave gedrukt.

Een anonieme recensie in *De Gids* was nog venijniger. Het uitvoerige stuk opent met een religieus getoonzette passage waarin alle gemeenplaatsen over de watersnood nog eens worden opgesomd, met inbegrip van de metafoor van het huisgezin:

De Alvader zond geene rave, vaardigde geene engelen af, maar hij legde in de harten zijner kinderen het bewustzijn, dat alle loten zijn van één stam, wandelaars langs éenen weg, *innige verwanten*, wien aller geneucht, maar dan ook aller smart gemeen is, en dat bewustzijn vermogt de geslagen wonde te zalven, vermogt den hongerende te spijsen, den naakte te kleeden, den vlugtende te herbergen. [...] [De ondervonden beproeving] heeft *de eenheid der natie* op nieuw bewezen en *den band, die Nederland aan zijn geliefd Oranje-huis hecht*, nog vaster gesnoerd.²⁴

In het vervolg van het stuk komt deze opening enigszins in een ironisch licht te staan. Hoewel de auteur aangeeft dat ‘[e]lk middel, dat geëigend bleek te zijn aan het doel, elk middel, dat tuigenis gaf van de zelfverloochening van hem, die het bezigde, [...] van harte toegejuicht’²⁵ wordt door hem, besteedt hij het grootste

²³ Schim van Braga, *Aan de watersnood-poëten. Uitgegeven ter voordeele der overstromenden, en in het belang der kunst*. [s.l.] [1861], p. 3–7.

²⁴ ‘De watersnood en de poëzy. (Een doodengerigt.)’, in: *De Gids* 25 (1861), p. 556–557. Mijn cursivering.

²⁵ *Ibidem*, p. 558.

deel van de recensie aan het genadeloos bespotten van de liefdadigheidsproductie. Een hele parade aan liefdadigheidsdichters treedt in de recensie op, alsof de lezer van de kritiek getuige is van een genootschapsavond. Bij die voordracht wordt het falen van de liefdadigheidsauteurs onbarmhartig in het licht gezet.

Een brochure van Multatuli bewijst echter hoeveel diepgaande kritiek op het liefdadigheidsgenre in 1861 mogelijk was. *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!* was geschreven voor de slachtoffers van de watersnood op Java, die ongeveer tegelijkertijd plaatsvond met de ramp in de Bommelerwaard. Maar waar de belangstelling voor de Nederlandse ramp immens was, was het aantal brochures over Java op één hand te tellen — en dat terwijl de schade bijzonder groot was, met grote armoede in het getroffen gebied als gevolg.

Multatuli's boekje is een liefdadigheidstekst, maar tegelijkertijd een kritiek op het genre. Op het eerste gezicht doet het daarmee niets méér dan het eerder genoemde satirische gedicht van De Génestet, waarin in de vorm van een liefdadigheidsgedicht de kwaliteit van liefdadigheidsverzen in twijfel wordt getrokken. Ook Multatuli keert zich bijvoorbeeld niet tegen het liefdadigheidsprincipe en doet een emotioneel beroep op de goedheid van de lezer. Hij verzet zich echter tegen een ander basisprincipe van de samenleving waarin hij leeft: de vertrouwelijke houding tussen de lezer en de schrijver en hun gedeelde ideologische kader. Bij Multatuli is er, in zijn eigen woorden, sprake van 'dis-harmonie tusschen voorzanger en gemeente'.²⁶ Dat hij hier een kerkelijke metafoor gebruikt, is ongetwijfeld niet toevallig; was het contact tussen lezer en schrijver tot dan toe sterk op gedeelde christelijke beginselen gebaseerd, die principes worden bij Multatuli doorbroken. Multatuli benadrukt dat hij geen christen is, maar vanuit de positie van de buitenstaander zijn medeburgers op hun verantwoordelijkheden probeert aan te spreken:

Christenen, geeft en helpt en redt! Het geldt de eer van uw geloof, het geldt de eer van Uwen Christus! Ik waarschuw u voor de mededeelzaamheid van den Mohammedaan, van den heiden, den Chinees, — christenen, zorgt dat de vergelijking niet uitvalle in uw nadeel! Laat het niet gezegd worden daarginder, dat uwe leer is eene leer van *stelsels en meeningen*, en niet eene leer van *daden*!²⁷

Nadrukkelijk spreekt de schrijver de christelijke lezers hier aan op *hun* geloof, *hun* Christus. Over zichzelf zegt hij: 'Ik ben geen Christen.'²⁸ Dat hij niet langer in die Christus gelooft, zal in de jaren na *Wijs mij de plaats* steeds duidelijker worden. Vooral in de *Ideën* (verschenen vanaf 1862) zal hij een steeds systematischer godsdienstkritiek aan de dag leggen en benadrukken dat het geloof christenen beknot in hun denken, mensen beperkt in hun handelen en vrouwen in een onleefbare maatschappelijke positie brengt. In zijn liefdadigheidsbrochure uit 1861 is die felheid nog getemperd en stelt hij nog dat hij ongelijk zou kunnen

²⁶ Multatuli, *op. cit.*, p. 5.

²⁷ *Ibidem*, p. 21.

²⁸ *Ibidem*, p. 36.

hebben: ‘Maar misschien zie ik verkeerd, misschien hebt *gij* regt, o Christenen,... toont het, bewijst het dat *gij* regt hebt in uw gelooven en in uw weten, tegenover mij arme, die niets weet en weinig geloof!’²⁹

De schrijver en de lezer raken bij Multatuli niet alleen in ideologische zin, maar ook maatschappelijk van elkaar gescheiden. Het woord ‘arme’ in het citaat hierboven kan ook gerust letterlijk worden opgevat; Multatuli benadrukt in zijn werk immers voortdurend dat hij financieel aan de grond is geraakt doordat hij in Indië afwijkend gehandeld heeft. In *Wijs mij de plaats* schrijft hij dat hij nooit lid van Artis van worden of een buiten in Driebergen kan bezitten, zoals de respectabele burgerlijke lezer dat wel kan.³⁰ Bij hem is dus geen sprake van een broederband tussen hem en de lezers.

In plaats daarvan wijst hij op een broederband die de lezers liever niet zullen erkennen: die tussen het Nederlandse en het Javaanse volk. Eerst wijst Multatuli zelf op de gelijkwaardigheid van de Nederlander en de Javaan: ‘Want die Javanen waren *menschen*! Die lijken die daar liggen, en dreigen met pest, zijn de lijken van *menschen*! Zij voelden, hoopten, vreesden als wij, hadden aanspraak op levensgeluk als wij,... lezer, het waren *menschen*, die Javanen!’³¹ Dit is bepaald geen oncontroversele passage voor wie de contemporaine discussie rond Indië kent; Nederland werd als moreel en cultureel superieur aan de Indische bevolking beschouwd. Even later geeft Multatuli de Javaanse bevolking zelfs een stem in zijn tekst, waarbij hij hen de broedermetafoor op een heel ongebruikelijke manier laat hanteren: “[G]ij eischt de vruchten van mijnen arbeid, en *gij* beweert mij te beschaven, te veredelen. *Gij* neemt onze velden, en biedt daarvoor de boodschap aan dat wij broeders zijn, — welnu, de arbeid is volbragt, wij stonden u onze akkers af, — waar is uwe beschaving, waar is uw adel, waar is uwe broederschap?’³²

Besluit

De watersnood van 1861 bracht grote schade toe, maar gaf liefdadigheidsschrijver vooral reden tot tevredenheid. De geweldige liefdadigheidscampagne waartoe deze ramp aanleiding had gegeven, was immers een nieuwe bevestiging van de krachtige familieband tussen de gegoede burgers onderling en tussen

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 5. Merk op dat ‘Driebergen’ een motief is in *Max Havelaar*: het duidt het welvarende dorp aan waar gepensioneerd residenten na hun pensioen naartoe trekken. Dit contrasteert uiteraard sterk met de armoedige omstandigheden waaronder de Indiërs in de kolonie moeten leven. Zie bijvoorbeeld de anekdote waarin Droogstoppel vertelt over een bezoek aan een ex-resident in Driebergen: Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Assen-Maastricht 1992, p. 213–215.

³¹ Multatuli, *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!*, Rotterdam 1861, p. 34.

³² *Ibidem*, p. 36.

de onderdanen en de vadervorst. Maar midden in de feestvreugde verschenen ook kritische reacties, waarvan die van Multatuli het belangrijkste was. Zijn boekje brengt beginnende barsten aan het licht in de sterk op consensus gerichte Nederlandse schrijfcultuur. Het conventionele pact met de lezer wordt erin ongeldig verklaard. Dat heeft belangrijke consequenties voor de literaire communicatie: de schrijver komt als eenling buiten het maatschappelijke domein te staan. Multatuli was waarschijnlijk de eerste Nederlandse schrijver die deze ‘buitenmaatschappelijke’ positie innam, maar zijn voorbeeld zou in de decennia daarna door talloze gecanoniseerde en niet-gecanoniseerde schrijvers gevolgd worden. Zo raakte een antiburgerlijke houding in avant-gardistische, socialistische en andere schrijverskringen in de mode.³³

Deze buitenmaatschappelijke positie is niet zo gemakszuchtig als hij wel eens wordt voorgesteld. Integendeel zelfs: het is een positionering die de moderne schrijver in de gelegenheid stelde om zich te engageren. Multatuli, en met hem een gelijkaardige beroepsschrijver als Cd. Busken Huet, zijn met een term van Wessel Krul als ‘leiders zonder partij’ te karakteriseren: in de literatuur vonden deze auteurs de plaats van waaruit ze de maatschappij konden prikkelen of bestoken.³⁴

In de decennia na *Wijns mij de plaats waar ik gezaaid heb!* lijkt de metafoor van de Nederlandse natie als familie op het eerste gezicht ongeschonden. Zo hield de interpretatie aanvankelijk stand dat 1861 een hoogtepunt in de vaderlandse geschiedenis was en een bevestiging van de eenheid van vorst en volk. In de galerij van 253 historische schilderijen die de kunstbeschermer Jacob de Vos tussen 1850 en 1863 liet maken, werd als laatste werk Barend Wijnvelds ‘Schaatsenrijders wijzen koning Willem III de weg tijdens de watersnood in de Bommelerwaard’ opgenomen.³⁵ In 1874, bij het vijfentwintigjarig kroningsjubileum van Willem III, werd de watersnood van 1861 in twee verschillende kinderboekjes als een hoogtepunt van zijn regeringsperiode omschreven.³⁶

³³ De geschiedenis van de politieke en literaire doorwerking van Multatuli moet grotendeels nog geschreven worden. In 2010 verschenen voor het eerst twee studies op dit gebied: over Multatuli en het feminisme M. Everard, U. Jansz, *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam 2010; over de vrienden B. Gasenbeek (red.), *‘Misschien is niets geheel waar... en zelfs dát niet’. Multatuli: inspiratiebron voor vrienden en humanisten*. Breda-Rotterdam, 2010. Zie ook A. Jongstra, *De Multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde, bij het 75-jarig jubileum van het Multatuli Genootschap*. Amsterdam 1985.

³⁴ W. Krul, ‘Multatuli en Busken Huet als critici van de democratie. Rondom de politieke crisis van 1867’, in: D. Pels, H. te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam 2000.

³⁵ D. Carasso (red.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse tafereelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850–1863*. Amsterdam 1991, p. 161.

³⁶ P. Vergers, *Willem III. Een verhaal van den watersnood in Gelderland ten jare 1861. Feestgeschenk voor kinderen bij gelegenheid van het kroningsfeest op 12 mei 1874*. Amsterdam 1874; P.J. Andriessen, *Feestgeschenk voor onze jongens en meisjes bij het zilveren feest van Z.M. den Koning*. Amsterdam 1874.

Toch bleek in 1887 hoezeer het vaderlandse discours uitgehold was geraakt. In de zeer populaire satirische brochure *Koning Gorilla*, afkomstig uit socialistische kringen, werd Willem III's betrokkenheid bij de ramp bespot. Willems 'stoute stukken' bij de ramp werden uit zijn beruchte dronkemansgedrag verklaard: 'Zoo wilde hij eens, toen hij een zwaar stuk in had, dwars over de rivier de W[aal] lopen, waarin hij natuurlijk zou zijn verzopen als zijn adjudanten hem niet met kracht en geweld hadden tegengehouden.'³⁷ Dat deze venijnige spot vijftientig jaar na de ramp mogelijk was geworden, toont aan dat Nederland niet meer zo'n gelukkig huisgezin was als de autoriteiten wilden doen voorkomen. Overigens zou de patriarchale band tussen vader vorst en onderdanen in 1890 ook worden doorbroken. Toen kwam er met koningin-regentes Emma voor het eerst een vrouw aan het hoofd van de natie te staan, een situatie die tot vandaag voortduurt.

Bibliografie

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism*. London-New York: Verso, 1987.
- Andriessen, P.J., *Feestgeschenk voor onze jongens en meisjes bij het zilveren feest van Z.M. den Koning*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1874. Online via www.geheugenvannederland.nl (23 februari 2011).
- Beets, Nicolaas, *Dichtwerken 1830–1873*. Deel III. Amsterdam 1876, 291. Online: http://www.dbnl.org/tekst/beet005dich03_01/pag/beet005dich03_01.pdf#page=3 (23 februari 2011).
- Berg, Willem van den, Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800–1900*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Bijleveld, Nicolaj, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft: Eburon, 2007.
- Boer, Elsa den, *Omwillen van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1994.
- Carasso, Dedalo, (red.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850–1863*. Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1991. Online: http://www.dbnl.org/tekst/cara002held01_01 (23 februari 2011).
- Cremer, J.J., *Op den zolder. Eene schets*. Rotterdam: H. Nijgh, 1861. Online via www.geheugenvannederland.nl (23 februari 2011).
- 'De watersnood en de poëzy. (Een doodengerigt.)', in: *De Gids* 25 (1861), p. 556–579. Online: http://www.dbnl.org/tekst/_gid001186101_01/_gid001186101_01_0019.php (23 februari 2011).
- Everard, Myriam, Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam: Aksant, 2010.
- Gasenbeek, Bert (red.), *'Misschien is niets geheel waar... en zelfs dát niet'. Multatuli: inspiratiebron voor vrijdenkers en humanisten*. Breda-Rotterdam: De Papieren Tijger-De Vrije Gedachte, 2010.

³⁷ S.E.W. Roorda van Eysinga, *Uit het leven van Koning Gorilla*. ['Bombay'] 1987, p. 29. Overigens is het auteurschap van Roorda van Eysinga van deze tekst niet zeker.

- Jongstra, Atte, *De Multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde, bij het 75-jarig jubileum van het Multatuli Genootschap*. Amsterdam: Nijssen, 1985.
- Krul, Wessel, ‘Multatuli en Busken Huët als critici van de democratie. Rondom de politieke crisis van 1867’, in: Dick Pels, Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- Maas, Beyke, “‘Gedeeltelijke flauwheid & gedeeltelijke scheuring.’” Literatuur als arena van concurrerende idealen: het geval Jacob van Lennep’, in: *neerlandistiek.nl* 7–10. Online: <http://www.neerlandistiek.nl/publish/articles/000142/article.pdf> (23 februari 2011).
- Mathijssen, Marita, ‘Gevaarlijke ontmoetingen: de functie van literatuur in de negentiende eeuw’, in: Irena Barbara Kalla, Bożena Czarnecka (red.), *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*. Wrocław: ATUT, 2008, p. 174–184.
- Multatuli, *Wijz mij de plaats waar ik gezaaid heb!* Rotterdam: H. Nijgh, 1861. Online via www.geheugenvannederland.nl (23 februari 2011).
- Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Editie Annemarie Kets. Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1992. Online: http://www.dbnl.org/tekst/mult-001maxh01_01 (23 februari 2011).
- Nieuw lied, ter eere van onze geliefde en geëerbiedigde koning, bij gelegenheid van de Watersnood van 1861*. Amsterdam: Visl[aake], [1861]. Online via www.geheugenvannederland.nl (23 februari 2011).
- Ridder, Matthijs de, *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 2008.
- Roorda van Eysinga, S.E.W., *Uit het leven van Koning Gorilla*. [‘Bombay’]: [s.n], 1987. Online: http://www.dbnl.org/tekst/roor007uith01_01 (23 februari 2011).
- Ruiter, Frans, Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840–1990*. Amsterdam-Antwerpen: De Arbeiderspers, 1996.
- [Schenkman, J.], *Pleidooi van zes hollandsche standbeelden, over de edele en onbaatzuchtige handelingen, ter gelegenheid van den Watersnood in 1861*. Amsterdam: J.A. Schuurmans, 1861.
- Schim van Braga, *Aan de watersnood-poëten. Uitgegeven ter voordeele der overstromden, en in het belang der kunst*. [s.l.]: [s.n.], [1861].
- S.T.H., *Watersnood in januarij 1861. Dichtregelen*. Utrecht: C. Mommaas Cz., 1861.
- Tollens, Hendrik, *Gezamenlijke dichtwerken I–III*. Deel III. Leeuwarden: Suringar, 1855. Online: http://www.dbnl.org/tekst/toll003geza03_01 (23 februari 2011).
- Vergers, P., *Willem III. Een verhaal van den watersnood in Gelderland ten jare 1861. Feestgeschenk voor kinderen bij gelegenheid van het kroningsfeest op 12 mei 1874*. Amsterdam: H.M. Bremer, 1874. Online: <http://metamorfoze.library.uu.nl/lees.php?item=010996&PageOrder=5.00> (23 februari 2011).